

ШЫН

№ 6
(18433)

2014 чылдың
ЯНВАРЬ 21,
вторник
Садар өртээ хостуг

e-mail: shyntuva@mail.ru; shyntuva@yandex.ru

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

http://shyn.ru

Тываның Баштыңының ажил-албаны

ХӨЙ ХҮЛЭЭЛГЕЛИГ ТӨП

Тываның Баштыңы Ш.Кара-оол — Барыин-Хемчик кожунда.

Ол кожунну шилип алганы таварылга эвес. Барыин-Хемчик дээрге Тыва күрүнениң үндезилекчизи, тыва болгаш орус чоннарның чоокшулажырынга улуг салышкынны кириген Монгуш Буян-Бадыр-гының чурту. Орус хаан II Николайның адынга дилег кириген соонда Россия Тываны бодунуң хайгааралынга 1914 чылда алган. Ол төөгүлүг болушкунун 100 чылын бо чылын демдеглээр бис. Республика Баштыңының албан-езуунуң дилээн Россияның Президентизи хандырып, ол байырлалга федералдыг эрге-байдалды тывыскан. Ынчангаш 2014 чылда республиканың сайзыралының төөгүлүг-е-чадазының түнелдерин үнүрүп, ооң моон сонгааргы өгжүлдениң үндезинин тургузар уjurлуг бис. Ол дугайында Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол Барыин-Хемчик кожунуң чурттакчылары-биле журажылга үезинде демдег-ээн. Ажилчын аян-чорук январь 7-де эгелээн. Ол хүн тус черин чурттакчылары-биле, ооң

иштинде Шекпээр суурнуң девискээринде кыштап турар малчыннар-биле ужурашкан. **Күрүне ачы-дузанын — чонче** Тываның өске кожуннар-дан эң бир дугаарында Барыин-Хемчик бодунуң девискээринге хөй хүлээлгелиг төптү ажыткан. Ол дээрге РФ-тиң Президентизиниң «Күрүне эргелеп-башкарыл-газын сайзыраңгайжыдарының кол-кол угланышкыннарының дугайында» Чарлыын күүседип турар Тываның Информатизация болгаш харылзаа яамызының ачы-хавыязы болган. Тус черниң эрге-чагыргалары кожун төвү — Кызыл-Мажалык суурга ажилдаар оран-саваны ол херекке тускайлаан. Ынчангаш республиканың барыин талазында эң улуг кожуннарның бирээзиниң чурттакчылары ачы-дузаны кайы-даа албан чериниң чедирип турары хамаанчокка, ону бодунуң чурттап турар чериниң аайы-биле ап болур апарган. «Чаңгыс көзенектен» уруг төртүтүнгениниң дугайында, чер участогунуң, шимчевес өнчү-хөреңгини бүртүкээзиниң дугайында херечилелдерни ап,

даштыкы паспорт алыры-биле билдиришкенин кирип болур апарган. Ол чорук хамааты кижини аңгы-аңгы албан черлериниң эжиктерин ажыдар, оон туржук найысылалче баар үүледен хостаан» — деп, информатизация болгаш харылзаа сайыды Органа Натсак хөй хүлээлгелиг төптүң ажылы-биле таныжып турган Шолбан Кара-оолга дыңнаткан. Республиканың хөй чурттакчылыг кожуннарының бирээзинге ол чаа албан чериниң улуг уjur-дузалыын Тываның Баштыңы демдеглээн. Тус черниң чонунга ачы-дуза чедирилгезин бедик деңгелге боттандыра, улус оочурга хөй үе дургузунда турбас уjurлуг деп, Шолбан Кара-оол санап турар. Ол девискээр килдизи Барыин-Хемчик-тиң 13,5 муң, Ак-Довурак хоорайның 15 муң чурттакчызынга бараан болуп шыдаар деп, сайыт чугаалаан. Тываның Баштыңы ажилдап турар соңгаларга барып, ында операторлар-биле чугаалашкан, келген чон-биле ажилдаарының аргаларын олар көргүскеннер. Килдисте 6 штат саны бар. Хостуг албан-дуjaалды ээлээриниң

мөөрейин 3 үе-чадага эрттирип турар. Ажилдакчыларның бир демниг ажилын Чазак Даргазы эки деп үнелээн болгаш ажилчын байдалды доктаамал тургузарын саналдаан. Ындыг чорук ажил-херекчи сеткил-хөөннү тургузар болгаш культурага кижизидер. Күрүне болгаш муниципалдыг ачы-дузаны чоннуң алырынга эптиг болур кылдыр электри-лиг оочурнуң системазының тургустунганы, информастыг «Гарант» системазынче халас кирерин организастааны чоумчалыг деп үнелелди алган. Кызыл-Мажалыкта ышкаш шак ыңдыг девискээр килдистерин чоокку ийи чыл дургузунда ам-даа 15-ти ажыдары көрдүнүп турар. Хөй ажил күүседир төптү бо чылын ажыдар кожуннарны яамы чижилгелиг байдалга тодарадыр деп тура-рын Органа Натсак демдеглээн. Ажилдаар оран-саваны шалыпкын дилеп тыпкан болгаш организастыг өске-даа айтырыг-ларны чоумчалыг шиитпирлээн кожуннарда мөөрейге тиилеп алырының аргалары хөй. (Уланчызы 2-ги арында).

Чаштарга — уруглар садтары

Россияның регионнар аразында Тыва чаш уруглар төртүтүнер талазы-биле бирги черлерни ээлеп турар. 2014 чылдың эгези-биле алырга, республикада школа назыны четпээн 52,3 муң уруг бар, ооң иштинде 3-7 харлыг 28,9 муң уруг. 2013 чылдың эгезинде школа назыны четпээн уруглар албан черлериниң дузазын 17,3 муң чаш уруг ажыглап турган. Ол ышкаш ола хире, 17,1 муң уруг, уруглар садтарынче оочурун манап турар. ТР-ниң Өөредилге болгаш эртем яамызының медээзи-биле алырга, эрткен чылдың дургузунда 2112 чашты школа назыны четпээн албан черлеринче хаара туткан. Школаларда болгаш уруглар садтарында немелде бөлүктөр, хуу уруглар төптери ажыттынып, туттунуп, септеттинип турза-даа, айтырыг нарын болуп артпышаан. Школа назыны четпээн уруглар өөредилгезиниң сайзыралының айтырын республиканың Баштыңы Шолбан Кара-оол чогуур яамалар болгаш ведомстволар, район болгаш хоорай чагырга черлериниң даргалары-биле хуралга сайгарып көргөн. Хуралды ажыдып тура: «Бистиң мурнады хөгжүдер сорулгаларыбыстың аразында ооң боттандырылганы дээш өске кандыг-даа шаптаразының чылдагааннар моондак болбас уjurлуг. Ол дээрге өөредилге, бир дугаарында, школа назыны четпээн уруглар. Келир салгал эртем-билиглиг, а ол дээрге, бистен артык амыдыралга чедишкенин болзун дээш байдалдарны тургузар уjurлуг бис» — деп, ол демдеглээн. Ол ышкаш эрге-чагырга органның берип турар аргаларын, уруглар садтары тудары-биле регионнарга үндүрүп берип турар хөй акша-хөреңгини ажыглап, чоокку чылдарда чидиг айтырыгны, ылаңгыя Тывага, шиитпирлээри чугула деп, Шолбан Кара-оол онзалаан. Тываның Тудуг болгаш Өөредилге яамаларында 2014 чылда уруглар садтарының тудуунуң тодаргай планын бадылаарын негевишаан, чугаа акша-хөреңгини капитал септелге азы бажың садып алырынче, эде тударынче чарыгдаанының дугайында эвес, а чүгле школы назы четпээн уруглар садтарының тускай хевирлиг тудуларының дугайында турар уjurлуг дээрзин чугаалаан. gov.tuva.ru-дан.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ БАШТЫҢЫНЫҢ ЧАРЛЫКТАРЫ

«Буян-Бадырғы» орденниң I чергези-биле
С.К. Шойгуну шаңнаарының дугайында

Тыва Республиканың хөгжүлдөзүгө кириген үнелеп четпес ачы-хавыязы дээш «Буян-Бадырғы» орденниң I чергези-биле Россия Федерациязының камгалал сайыды Сергей Күжүгетович Шойгуну шаңнаар.

Тыва Республиканың Баштыңы Ш. КАРА-ООЛ.

Кызыл хоорай

2014 чылдың январь 13

№ 13

Россияның парламента хүнү-биле массалыг
информация чепсектеринин ажилдакчыларын
шаңнаарының дугайында

Республиканың парламентазын хөгжүдөргө үлүг-хуузу база хөй чылдарда үрө-түңнелдиг күш-ажылы дээш «Шылгараңгай күш-ажылы дээш» Тыва Республиканың медалы-биле «Шын» солун редакциязы Тыва Республиканың күрүнө албан черинин очулдурукчузу Дангыт Иргитович Чыдымны шаңнаар.

Республиканың парламентазын хөгжүдөргө ачы-хавыязы болгаш хөй чылдарда ак сеткилдиг ажилы дээш «Тыва Республиканың алдарлыг ажилдакчызы» хүндүлүг атты Тыва Республиканың күш-ажылдың

хоочуну Лариса Петровна Кенин-Лопсанга тыпсыр.

Тыва Республиканың Баштыңы — Чазаның Даргазының Хүндүлел бижии-биле «Тувинская правда» солун редакциязы Тыва Республиканың күрүнө албан черинин социал программалар болгаш төлөвилелдер килдизинин улуг корреспонденти Виктория Викторовна Контрашованы шаңнаар.

Тыва Республиканың Баштыңы Ш. КАРА-ООЛ.

Кызыл хоорай

2014 чылдың январь 13

№ 13а

Сүт-хөлчүлөр үжүрлөшкөн

Тыва Республиканың Баштыңының эгелээшкини-биле тыва национал хүрешке республика чергелиг маргылдаалар ай санында найысылал Кызыл хоорайга 2012 чылдың январь айдан эртип турар.

Оларның кол сорулгазы — кадык-чаагай амыдыралды чон ортузунга суртаалдаары, спортка хандыкшылдыг аныктардан шыырак мөгелерни кижизидип өстүрери. Маргылдааларны кожуннар ээлчежи эрттирип турар.

Тыва болгаш чөөн чүк улустарының байырлалы Шагаага тураскааткан хүреш маргылдаанын эрткен субботада, январь 18-те, «Сүбедей» спорт комплекзинге Сүт-Хөл кожунунун чагыргазы организастап эрттирген. Аңаа республиканың шупту кожуннарының болгаш найысылал Кызыл хоорайның

эң шыырак мөгелери киришкен. Хүреш маргылдаанын Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол ажиткаш, чыгып келген чонга, хүрештиң киржикчилери мөгелерге чоокшулап олар Шагаа-биле байыр чедирип, оларга кадыкшылды, амыдырал-чуртталгазын чедишкinnerни күзүз, ат-сураглыг шыырак мөгелерниң чаңгыс чер-чурттуглары маргылдааны бо удаада эрттирип турар болганда, хүреш кончуг чидиг боор деп чугаалаан.

85 килограмм килден аар мөгелер аразынга Тес-Хем кожунунун төлээзи Арзылаң мөге Сайын-Белек Түлүш, 85 килограмм килден чик мөгелер аразынга Кызылдың мөгези Омак Кара-Сал шүүлгеннер. Сүт-Хөлдүн мөгелери Эрес Кара-Сал-биле Байыр-оол Ондар үжүрлөшкөннер.

100 чылды — рефераттарга

2014 чылда федералдыг хемчээлдиг болушкун кылдыр демдеглээр Тыва биле Россияның демнежилгезинин 100 чылының темазына студентилер рефераттарының мөөрейин Тывада чарлаан.

Ол ажилдың организакчызы Аныктар болгаш спорт херектеринин яамызы ооң дугайын чарлап дыңнаткан. Сайыт Уран-кыс Ондарның чугаалап турары-биле алырга, ук мөөрей чүгле аныктарның бодунун төрөөн булуңунун төөгүзүн библирин хынаары эвес, эгелеп чоруур эртемденнерниң кичээнгейин тыва чонун салым-хуузу үндезини-биле өскерткен улуг ужу-дузалыг болушкунче угландыраары болур.

Чүс чыл болган төөгүде кирген медээлерни болгаш санчурагайларны боттарының Тыва биле Россияның демнежилгезинин үезинде чурттал чораан кырган-ачаларының, кырган-аваларының, төрелдеринин болгаш чоок кижилеринин дузазы-биле «диргизери» болур деп, сайыт тайылбырлаан.

Рефераттар мөөрейи үш үе-чадага эртер. Бирги үе-чада кылган ажилдарны март 1-ге чедир дужаары-биле доостур. Апрельден майга чедир түңнелге кирер ажилдарның шилилгези болур, ол ийги үе-чада. Июльда, 100 чылды байырлаарының хемчеглери эгелеп турда, рефераттарның тилекчилеринин аттары илерээр.

ХӨЙ ХҮЛЭЭЛГЕЛИГ ТӨП

(Төнчүзү.
Эгези 1-ги арында).

Тываның найысылалында эрткен чылын ажиттыгган баштайгы хөй хүлээлгелиг төп бодунун мурнунга салган сорулгазын чедишкinnerни күүседип турар. Ында салдыгган автоматчытыгган информация системазы 20 федералдыг, 13 регион болгаш 16 муниципалдыг ачы-дуза талазы-биле билдирешишкinnerни хүлээп алыр арганы берип турар. Ачы-дузаны долузу-биле чедирер сорулга-биле ведомстволар аразының электроннуг чагаалажылгазын база шингээдип алган. Специалистер билдирешишкinnerни хүлээп ал тура, четпейн барган документилерни ведомстволар аразының электроннуг кады ажилдажылгазының каналдарын дамчыштыр ап турар.

Барыын-Хемчик кожунунун чагырга даргазы Олег Бады Кызыл хоорайда ындыг төптүн ажилының ажыктыг көргөн соонда ооң девискээр килдизин бодунун муниципалдыг тургузуунга ажыдар сорулганы салганын утпаанын, хөй ажил күүседир төптүн ажилын көргөн соонда, Тываның Баштыңы

гаш башкылар киришкен.

Барыын-Хемчик кожунун сөөлгү чылдарда республиканың социал-экономикаг хөгжүлдөзүгө бодунун туружун чидирген турган, ынчалза-даа ол күш-күчүлүг кожун деп, Тываның Баштыңы демдеглээн. Тываның Чазаның Даргазының көдээ ажил-агый айтырыгларын харыылаар ораакчызы Сергей Огнев ооң сайзырап болур аргалары-биле танышкан. Барыын-Хемчиктин чагырга даргазы Олег Бады үш чылдың программаның күүселдезинге 96 млн. рубль көрдүнгөн дээрзин дыңнаткан. «2013 чылда ажилдарның чамдык кезин кылган бис, ол дээрге кожун төвүнүн ийи төп кудумчун асфальтлааны, дыка хөй акшаны өөредилге адырынче киригени-дир, а кылыр ужуруг ажилдарывыс мурнувуста ам-даа хөй» — деп, ол чугаалаан.

«Өзүлдениң базымнары» Бижиктиг-Хая, Аянгаты, Эрги-Барлык, Аксы-Барлык суурларга ажилдаар ужуруг деп ужуражылгага демдеглээн. 2014 чылда Шекпээр суурга фельдшер-акушер пунктузун тудар.

— Боршоо» талазынче ууглары, «Аржаан 2» базыры тывылган скиф хаанна артып калган мөчүзүн эднукшудары, орус дыл табиле программаның күүсө дээн ышкаш айтырыглар о сонуургаткан. Тодаргай хны Тываның Баштыңы о берген.

Барыын-Хемчик кожунунун чагыргазының даргазы
Олег Ооржакович БАДЫ

2013 чылда республикага лээн «Бир суур—бир бүдүрүл» деп губернатор төлөвилели хамаарыштыр ооң күүселде ам-даа он ийи айга узутканын дугайында Шолбан Кара-оол демдеглээн. Эрткен чылын о күүселдезинге 184 млн. руб тускайлаан болза, үнүп кел чылда оон 3,5 катап хөйну 700 млн. рубльди шилчид деп көргөн, чүге дээрге төлөвилел көдээниң чуртта чыларын сорук кириген. Ул эвес-даа болза, ажиттыгга чаа бүдүрүлгелер амыдыралд оттурупкан. Чоннун идегели бо чыл дургузунда дээшти түңнелдерлиг ажилды кылы тургаш, шынзыдар, ооң дугайында ниитилел мурнунга ол четту бээр апар.

Муниципалдыг эрге-чагыргаларның чурттакчы чон-биле ажилче кичээнгейни угландыраарын Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол онзалап демдеглээн. Хамаатыларның хууда хүлээ алышкынын неделя санында чорударын каш катап чагаан.

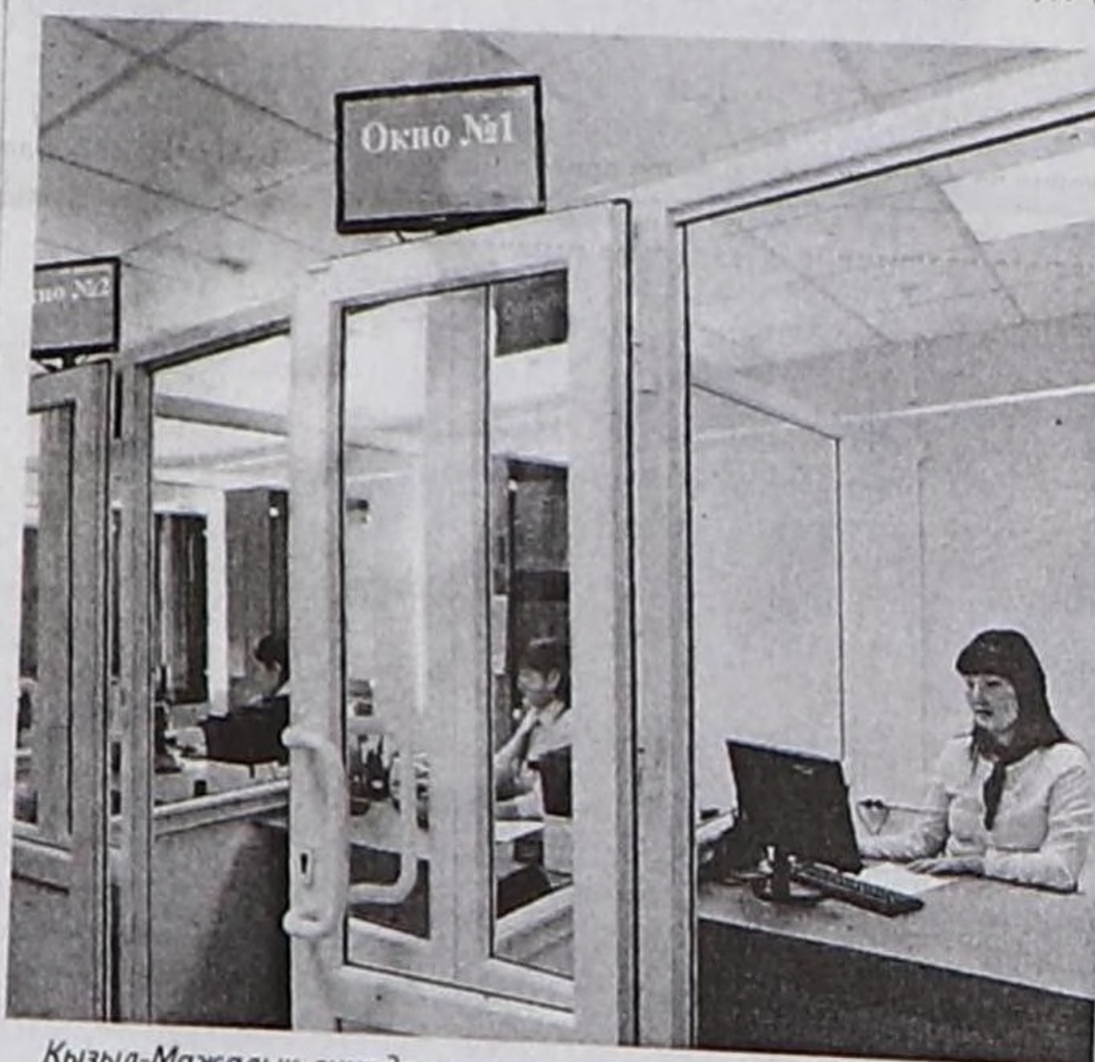
Ол ышкаш бичии уругларның, школаларның хосту үезинде чүнү канчап турарын хайгааралга алырын коллегаларына сүмелээн. Оларны дыка хөй социал четкилерде, а ында таарымча чок, харын-даа үүлгедиишкinner хөй болуп турар. Чамдык интернет бөлүктерде оолдар, уруглар каржы хажагайын көргүзүп турарын эскергенин Тываның Баштыңы чугаалаан.

Ажилчын хуралдың түңнелин үндүрүп тура, Тываның Баштыңы чедишкinnerни күзээн.

(Уланчылыг).

Долаана САЛЧАК

Виктория ЛАЧУГИНАНЫң тырттырган чуруктары.

Кызыл-Мажалык суурда чаа ажиттыгган хөй хүлээлгелиг төп.

чугаалаан. «Салган сорулга-арның күүсеттингенинге өөрүп тур мен, Олег Ооржакович, чонга ачы-дуза чедирер төптүн ажилы хөй-хөй кижилерге эпиг байдалды тургузар болгай. Силерге чедишкinnerни күзедим» — деп, Шолбан Кара-оол чугаалаан.

Барыын-Хемчик — күш-күчүлүг кожун

Социал-экономикаг хөгжүлдениң айтырыгларының дугайында чугаа кожун чагыргазына болган. Тыва Республиканың Чазаның бадылааны 2013-2015 чылдарда муниципалдыг тургузуунун хөгжүлдөзүгө планының күүселдези чоруп турарының дугайында айтырыгны чугаалашкан. Ажилчын ужуражылгага муниципалдыг албан-хаакчыттар, депутаттар, хөй-ниитичилер, хоочуннар бол-

Ол сорулгаларга сес миллион ажыг рубль көрдүнгөн. Агро-үлөтпүр комплекзин сайзырадыр талазы-биле улуг ажилдар кылдынар ужуруг.

2014 чылда республиканың мурнунда кандыг сорулгалар салдынып турарын Чазак Даргазы тодаргай таныштырган. Хүннүң кылыр ажилдардан аңгыда, яамы бүрүзү, эвээш дээр-ле, тодаргай ийи төлөвилелди боттандыраар ужуруг, олар, кедизинде барып, көскү түңнелди көргүзөр ужуруг деп демдеглээн. Оларны январь төңчүзүнге чедир Чазакка камгалаар херек. Кадык камгалал яамызы «Кадыкшылдың маршруду» деп төлөвилелин бадыладып алган, чүгле ол эвес, ол губернаторнуу деп эрге-байдалдыг апарган.

Барыын-Хемчикчилер ужуражылга үезинде дыка хөй айтырыгларны салганнар. Чижээ, автомобиль оруун «Хандагайты

Күрүне ачы-дузалары

ЭЛЕКТРОННУГ ХЕВИРГЕ АЖЫГЛААРЫ-БИЛЕ

Бай-Тайгада

Солун ужуражылга

Россия Федерация-
зының Президентизинин
2013 чылдың март 4-те
«Россия Федерациязының
хамаатыларының «Рос-
сияның хөй-ниити бот-
идепкейи» интернет-кур-
лавырны ажыглаарынче
угланган хөй-ниити бот-
идепкейин сайгарып
көөрүнүң дугайында»
№ 183 Чарлыгы үнгөн. Ук
чарлыктың сорулгала-
ры — хамааты ниитилел-
дин хөгжүлдесин болгаш
быжыктырарын ханды-
рары, кижиниң болгаш
хамаатының эргелерин
камгалаары, күрүнениң
ажыл-херээниң башка-
рылгазынга хамаатылар-
ның киржилгези.

Россия Федерациязының
хамаатыларының «Россияның
хөй-ниити бот-идепкейи» ин-
тернет-курлавырны ажыглаа-
рынче угланган хөй-ниити бот-
идепкейин сайгарып көөрүнүң
дүрүмүңгө дүүштүр тус чер
бот-башкарылга органның
тодарадып турары регионалдыг
болгаш муниципалдыг деңнел-
дерниң ажылчын бөлүктөри
тургустунган. Оларга ук орган-
нарның төлээлери, муниципал-
дыг тургузулганы төлээлээн
органнарның депутаттары,
муниципалдыг албан черлери-
ниң төлээлери, бизнес-ниити-
лел болгаш хөй-ниити катты-
жышкыннарының төлээлери
хамааржыр.

«Россияның хөй-ниити бот-
идепкейи» интернет-курлавыр-
биле ажылдаарда, электроннуг
хевирлиг күрүне болгаш мун-
иципалдыг дуза көргүзөринге
ажыглаар информастыг систе-
маларның информастыг-техно-
логтуг кады ажылдажылгазын
кандыраар инфраструктурада
идентификастыг болгаш аутен-
тификастыг чаңгыс аай систе-
ма» чаңгыс аай күрүне дуза-
ларының порталына бүрүткел
эртери чугула. (<http://www.gosuslugi.ru/ru/>).

Күрдуза порталына
бүрүткөдирде, хуу агар санның
амгалал дугаарының дузазы-
биле (СНИЛС) Пенсия фонду-
нунга (бо таварылгада актив-
ация кодун анаа почта-биле азы
«Ростелекомнун» клиентиле-
ин хандырып турар болгаш
адып ап турар офистериндан
адыр апар).

<http://www.gosuslugi.ru/ru/>
сайтче кире бээр:

- хуу-кабинет (Личный каби-
нет) деп бирикке базыптар;

- дараазында соңгага
бүрүткел (Регистрация) деп
сылканы базыптар;

- дараазында соңгага Улаш-
тыр (Далее) — Бадыйткаар (Под-
вердить) — Улаштыр (Далее);

- дараазында соңгага чогуур
өзүглел турар шөлге СНИЛС,
ИН, ФИО (Фамилиязы, ады,
дазының ады), төрүттүнген

чылын киригеш — Улаштыр
(Далее);

- дараазында соңгага ча-
жыт сөзүглел азы санынарны
(пароль) киригеш, бадыйткаар,
хыналда айтырыгны шилип ал-
гаш, харызын кириер, оон
айыттыг чурукта саннарлыг
кодту кириер — Улаштыр (Да-
лее);

- дараазында соңгага акти-
вацияны алыр арганы шилип
алгаш; Индекс, Регион, Район,
Хоорай/Чурттакчылыг чер (Го-
род/Населенный пункт), Кудум-
чу (Улица/Микрорайон), Бажың
(Дом), Тудуг (Строение), Кор-
пус, Квартира — Улаштыр (Да-
лее);

- дараазында соңгага ха-
рылзажыр медээни кириер —

болгаш хамааты ниитилел фон-
дузу ийи айдан хөй эвес хуусаа
иштинде ыяап-ла баш удур экс-
пертизаны эрттирер.

Кириген бот-идепкейиниң
боттандырылганы деңнелин
(Федералдыг, регионалдыг азы
муниципалдыг) хамааты боду
айтыр.

Хөй-ниитиниң бот-идеп-
кейиниң талазы-биле соңгул-
даны интернет-курлавырны
(соңгулда кезээнде) ажыглап,
ук бот-идепкейни кириген
хүнүнден эгелээш, бир чылдың
дургузунда эрттирер.

Тыва Республиканың девис-
кээринде доктаамал чурттап
турар хамаатыларның 5 хуудан
эвээш эвес үннерин алганда
регионалдыг деңнелдин бот-

«Россияның хөй-ниити бот-идепкейи»
интернет-курлавыр-биле ажылдаар-
да, электроннуг хевирлиг күрүне бол-
гаш муниципалдыг дуза көргүзөринге
ажыглаар информастыг системалар-
ның информастыг-технологтуг кады
ажылдажылгазын хандыраар инфра-
структурада идентификастыг болгаш
аутентификастыг чаңгыс аай система»
чаңгыс аай күрүне дузаларының порта-
лына бүрүткел эртери чугула. (<http://www.gosuslugi.ru/ru/>).

электроннуг почтаның адресин
болгаш мобилдиг телефоннун
дугаарын — Улаштыр (Далее);

- силерниң айыткан элек-
троннуг почтаның адресин-
че болгаш мобилдиг телефон-
нун дугаарынче бадыйткаар код
дугайында медээ келир, — ону
дараазында соңгага кириер —
Улаштыр (Далее);

- почта салбырынга силер-
ниң бүрүткөдирде айыткан
адресиңерге Хуу кабинеттин
(Личный кабинет) активация ко-
ду-биле чагы-чагаа келир (поч-
та-биле чорудупкан харыыны
манаар үе 2,5 неделядан 1 айга
чедир);

- [www.gosuslugi.ru/ru/
clients/activate/](http://www.gosuslugi.ru/ru/cients/activate/) деп ссыл-
каже кире бээр; — сөзүглел
бижири чогуур шөлге СНИЛС,
пароль болгаш силерге чедип
келген активация кодун кири-
ер, «Войти» деп каан сөсче
базыптар; — авторизацияны
бадыткаан соонда, күрдуза (го-
суслуги) порталга Хуу кабинет-
биле (Личный кабинет) ажыглап
болур.

Хоойлу үндүрер кижиниң
планы езугаар хамааты кижини
«Россияның хөй-ниити бот-
идепкейи» интернет-курлавыр-
га бодунун бот-идепкейин баш
бурунгаар күрүне дузазының
чаңгыс аай порталына бүрүткел-
ди эрткеш, салып болур.

Бот-идепкейиниң хевирин
долдурган соонда «Инфор-
мастыг демократия фондузу»
Информация хөгжүлдесиниң

идепкейин деткээн деп санаар;

Тыва Республиканың му-
ниципалдыг тургузулганын-
да доктаамал чурттап турар
хамаатыларының 5 хуудан
эвээш эвес үннерин алганда,
муниципалдыг тургузулганын
бот-идепкейин деткээн деп са-
наар.

Соңгулда үезинде эрге-
жок чугула деткимчени алган
хөй-ниитиниң бот-идепкейин
чогуур деңнелдиг (Федерал-
дыг, регионалдыг азы мун-
иципалдыг) ажылчын эксперт
бөлүүнчө электроннуг хевир-
биле чорудар.

Хөй-ниити бот-идепкейини
сайгарып көргөн түңнелдер-би-
ле ажылчын эксперт бөлүү ийи
айдан эртпес хуусаа иштинде
эксперт түңнелин болгаш чо-
гуур нормативтиг хоойлу-дүрүм
актыларын ажылдап кылыр ду-
гайында болгаш (азы) чогуур
ажылчын эксперт бөлүүнүн
даргазының ат салганы, чүнүн
дугайында бүрүн эргелиг ком-
мерциялыг эвес организацияны
электроннуг хевир-биле дыңнат-
кан дугайында, бот-идепкейиниң
боттанылганын талазы-биле
өске хемчеглер хүлээп алыр
иштинде белеткээр.

Хөй-ниити бот-идепкейин
сайгарып көөрүнүн болгаш оон
боттанылганын талазы-биле
хемчеглерниң дугайында медээ
интернет-курлавырга салыры-
биле бүрүн эргелиг коммерция-
лыг эвес организацияже чору-
дар.

Сүт-Хөл кожуунун Алек-
сандр Ондар аттыг Культура
бажыңының база библиоте-
каның, өске-даа адырларның
ажылдакчылары Бай-Тайга
кожуунга арга-дуржулга сол-
чуп аалдап чораан. Кожуун-
нун Николай Өлзей-оол ат-
тыг Культура бажыңының,
библиотеканың ажылдакчы-
лары, хоочуннар аалчылар-
ны чылы-биле уткуп хүлээп
алган. Онзагай чыл болган-
да ийи кожуунунун культура
адырының ажылдакчылары
демниг, найыралдыг, бурун-
гаар чүткүлдүг кады ажыл-
дажылганы организастаан.
Ажыл-агый, арга-дуржулга
солчулгазындан өске спортчу
маргылдаалар база эрткен.
Волейбол, баскетбол мар-
гылдааларына бирги черни
бай-тайгажылар чаалап ал-
ган. Тенниске оолдар ара-
зынга бир дугаар черни Сүт-
Хөлден Байлак-оол Ооржак,
ийи дугаарын Роман Ондар,
үш дугаар черни Чечен-оол
Ондар чаалап алган. Уруг-
лар аразынга бай-тайгажылар
тиилээн. «Оттук-көстүг он сес
харым, күжүрүмнүн бор-
бак ары, күскү, часкы
теректерим, күзелимниң ыры-
лары» деп концерт эгелээн.
ТР-ниң уран чүүлүнүн алдар-

лыг ажылдакчызы, ыраажы,
композитор Альберт Хомушку
база Роман Ондар, компози-
тор, чогаалчылар чөвүлели-
ниң кежигүнү Семен Монгуш,
Сүт-Хөл кожуунунун метод-
төвүнүн туризм талазы-би-
ле ажылдакчызы Байлак-оол
Ооржак база культура ажил-
дакчыларының солун, баштак
көргүзүүн бай-тайгажылар со-
нуургап магадаан. Келген аал-
чыларга Бай-Тайга кожуунунун
чагырга даргазының социал
политика талазы-биле оралак-
чызы Сай-Суу Дуржур-ооловна
Күжүгет, кожуунунун культура
килдизинин эргелекчизи Ура-
на Монгушова Таргын, бичии
уруглар библиотеказының
удуртукчузу Наталья Пенеевна
Салчак байыр чедирип, белек-
терни сөңнээн. Н.Өлзей-оол
аттыг Культура бажыңының
директору Роберт Адар-оол-
ович Аракчаа директор эжи
Роман Эрестиг-оолович Он-
дарга, оон кады ажылдап
чоруур коллективинге байыр
чедирип, белектерни тудус-
кан. Келген аалчыларның
оюн-тоглаанын улуг-бичии чон
магадаан. Сүт-Хөл кожуунунун
культура ажилдакчылары бай-
тайгажыларны дараазында
айда кожуунунче аалдап кээ-
ри-биле чалаан.

Барыын-Хемчикте

Элээди инспекторлар

Байырыг хемчег үезинде.

Барыын-Хемчик кожуунунун
Шекпээр ортумак школазының
9-ку класынга элээди инспек-
торлар отрядын ажыткан. Бо
хемчегге кожуунунун ОШАЧКИ
албанының тайылбыр чорудар
килдизинин инспектору Ою-
маа Сарыглар, Шекпээр су-
музунун участок төлээзи Хаяа
Монгуш, сумунун чагырга дар-
газы Чойганмаа Монгуш бол-
гаш өөреникчилер, школаның
коллективи киришкен. Отряд-
тын удуртукчу башкызынга
директорнун кижизидилге та-
лазы-биле оралакчызы Чей-
неш Сарыг-ооловна Серешти
томуйлаан. Ажылынга бердин-
ген, үре-түңнелдиг аныяк
башкы класын бедик деңнел-
де удуртуп чоруур. Отрядтын
кежигүннери корум-чурум та-

лазы-биле хайгааралды тудар
болгаш өскелерге үлегер-чи-
жек болуп ажылдаарын даңгы-
раглан соонда, оларга тускай
шындылгаларны тывыскаан.
Класстың ада-ие комитетинин
даргазы Алимаа Иванованың
удуртулгазы-биле өөреникчи-
лерге форманы даараан. Элээ-
ди инспекторларга шыңгы
харысалга онашкан болгаш
олар сумунун кудумчуларын-
га, уруглар садтарына безин
профилактика ажылдарын чо-
рудуп, ОШАЧКИ ажылдакчы-
лары-биле деңге акцияларны
организастаар. Барыын-Хем-
чик кожуунда элээди инспек-
торларның ийи дугаар отряды-
ның ажыттынганы бо.

Алдынай БАДЫ-ХОО.

Чурукту архивтен алган.

Даг-дүгү чүдүргөн улуг чүк машиналары.

Эрткен чүс чылдың чеден чылдарында бистиң бичи суурвус Хорум-Дага Ак-Довурак хоорайдан Манчина деп даргага баштаткан аныяктар ол шагда ховар турган чеди хылдыг гитараларлыг, оркестрлиг концерт үндүрүп чедип келген. Ол Манчина дээр хып дээн аныяк, чараш дарганың тывазы, орузу-даа билдинмес, чаактары хүрең-кызыл-даа болза, орус шырайлыг, шуут арыг тывалаар, кайгамчык солун кижил болду. Концерт соонда улус сонургап айтырарга, билдингени болза, ол угунда-ла орус омактыг, Кара-Хөлге башкылап эгелээш, Манчин-оол дээр башкы тыва оол-биле өг-бүлө туткаш, фамилиязы Манчина апарган Ак-Довурак хоорай Совединиң даргазы Зоя Феоктистовна ол болган.

«Тыва даг-дүгү» комбинатында ажилдаар аныяктар элзедип алыр дээш албан-биле Владивостоктан чаа тургустунуп турар Ак-Довурак хоорайга түр када ажилдаары-биле келген оркестрин клуб даштынга колонкалар салгаш ойнадыптарга-ла, суурнуң чону дөгере чыгып келген. Ынчан бичежек клувувус ишти көрүкчүлөр дораан-на дола берген. Үш чүс хире олут шагда-ла ээлтеттинген, бут кырында турар улус безин дыка хөй. Ол агитбригаданың салдары биске, көдээ оолдар, уругларга кончуг улуг болган. Ынчан суурнуң аныяктары оркестр деп чүвени бир-ле дугаар көргөнивис ол. Ооң үдөлгези-биле барык-ла даңны атсы мага хандыр танчылап-самнаан ийик бис. Ол дүлгээзинге алыскан чалыы назынның бодал-сагыжы чүгле Ак-Довурак апарган турган үе-ле болгай.

Улуг совет күрүнениң хеймер хоорайы деп Ак-Довуракты радиога чугаалап, солуннарга бижип турар чүве. Ол үелерде мээң назынымдан шала-ла бичи, аныяк, чараш хоорайга, шын-на сеткилим-биле чурттакай берген мен.

«Эки, Кара-Доли!»

Частьн ортан үезинде Ак-Довурак хоорайга чеде бээримге, Культура ордузунун чанында чодураалар, ранеткалар чечектелип келген, Постоянный суурнуң кудумчуларының чааглыг оруктарының кыдыг-

ларында сарыг чечектерлиг тайга хараганнары тарыгылап каан, чараштарын канчаар. Өйлеп-өйлеп ажыдып, хаап турар суггарылга хоолайлары чорудуп каан болгаш, ногаан оът-сиген шыптыгач черге, хараганнарның ортузунга олурарга, серинин, магалыын чүү дээр боор. Артында тротуарлап эрткен улустарга безин кижил көзүлбес, чанагаштанып-даа алыр болзунза ажырбас, өг-биле дөмей чаглактыг турган чер-ле болгай ол. «Мындыг онза, аныяк хоорайга чурттап, ажилдаар аксың-кежиин оскунма, артында өскөн-төртөөн чериң, аваң-ачаң аалындан безин ырак эвес сен» деп мени чагывас-ла улус чок турган. Бодум база дыка-ла улуг күзел, чүткүлдүг келген мен. Ам харым 60 ашкан, мында 40 ажыг чыл чурттап келдим. Амдызында өөм ишти-биле кады уйнуктарымыс чарашсынып, чассыдар дээш ажы-төлүвүстен оларны хунаажып, аас-кежиктиг чурттап чор бис. Чоорту маңаа улуг дээди өөредилге черлери ажыттынып, Кызыл ышкыш хөгжүп-сайзырай бээр болза, оода иштинче кирип көрүмзе, дээн күзелдерим бүдөр ирги бе?

Маңаа Чөөн-Хемчик кожуундан он сес кижил комсомолчу путевкалыг бир дугаар келдивис. Чадаанадан үнүп турувуста-ла, комсомол райкомунун бирги секретары мени: «Бо он сес кижини, удуртуп, даргалап чорааш чедирер сен» — деп хүлээлге берген чүве. Ам канчаар күүсеткен мен. Чурттаар оран-савазы-биле хандырар, баштайгы дээрзинде «деткимче акша» дээр эвээш эвес түңнү база санал бээр, магалыг чер болган.

Мен баштай «Тыва даг-дүгү тудуг» эргелелинге ийи ай ажилдааш, уран чүүлге шору турган болгаш, Культура ордузунче шилчиттирип алдым. Культурага үш чыл болгаш даг-дүгү фабриказының бир шыырак ажыл-агыйлыг турган организациязы дугуржулга-керээ-биле келген «Сибтехмонтаж» (Сибирьниң техниктиг монтаж) эргелелиниң Ак-Довурак хоорайда салбырынче кирип алдым. Олчө киреримде база каттырынчыг болган мен. Ол организациям-

ның даргазы А.М. Шапринский мээң документи-лерим-биле танышкаш: «Культура ажылынга турган кижил-дир сен, бистиң ажылымыс, чүгле хол-биле, кызыл күш үндүрүп ажылдаар» деп чорда-ла, «Көдээ кижил мен, кара ажыл кылып, сиген кезип, ыяш хирээлеп өстүм» деп тайылбырлап чоруй, «Чаа өглендим, дээди эртемиң чок болгаш, эвээш шалыңга турдум, ам ажы-төлүм, кадайым база азыраар апардым» — дээш, ыглаар чыгыгы тур мен. Дарга мээң сеткилим часкарар бо-даан боор, баштак аян-биле, бир ыры ырлап бээрин дилээн. Ам канчаар школачы чорумда-ла даайымның өөредип кааны «Ямщик» деп ырызын орустап төндүр ырлаптым. Ынчан ийи көрүкчү даргаларым, адыш часкап-часкап, бажым суйбааш, аттарын салып бергеннер. Даргамның кады орган эжи, монтаж эргелелиниң мастери В. Лаптев болган.

Өске организациялар ышкыш эвес, эртенінде дораан-на ажилдап кириптим. Эмчи комиссиязы, инструктаж талазын хостуг үелерде чай аразында эрткеш, документи-лерин дугааптар. Ол ажылым даг-дүгү фабриказынга чаа дериг-херекселдер кылгаш хүлээди, боттарында машина-техника

он талазынга турган «Сибтехмонтаж» эргелелин Саяногорск хоорайның салбыры харыылап турду. 1990 чылдарның эгезинде ол эки организациявыс, бисти фабрикага хүлээди-пкеш, Кызылга, Саяногорск хоорайларга ажилдаар күзелдиг өөрлөвисти алгаш чорупканнар. Ол-ла хевээр даг-дүгү фабриказынга хүндүлүг дышта-нылгаже үнгүжемге ажилдаан мен.

Даг-дүгү бүдүрүлгезинин баштайгылары

Кара-Даштын дааның дүгүнге баштай ажилдап эгелээн хоочуннарга Сендаа Салчак, Эдиски Доржу, Ажыккай Ооржак, Мокур-оол Демир-оол, Кувискаал алышкылар, Шурту Ховалыг, Бүрбеш-оол, Семис-оол Ооржактар хамааржыр. Олар эгезинде даг-дүгүн хол-биле казып, хумуңнап дажып, улуг даштарны хендир-биле баглааш сөөртүп тургаш, хүн нормазын күүседип турганнар. Шурту «Тыва АССР-ниң алдарлыг дагжылары» хүндүлүг аттың эдилекчилери, төөгүде аркан хүндүлүг өгбөлөвистир.

Дагжылардан келген даштарны чуура соктап, арыглааш, шоодайлаары база амыр эвес ажыл. Маңаа бир дугаар тыва мастер Юрий Шагдыр ажилдап эгелээн. Комсомолчу пу-

Ак-Довуракта даг-дүгү курлавыр талазы-биле делегейде ийиги черде, шынар талазы-биле бирги черде деп үнелеткен. 1964 чылдың сентябрь 3-те күчүлүг машиналар кызыл туктарны киискидип-кеш, Тываның бир дугаар дааның дүгүн чүдүргеш, Саян ажып чоруп турда, комбинат директору К. Ковыршин болгаш партия ажылдакчылары байырлал езу-зу-биле үдээннер.

дээш ажилдаар чепсек-херексели тускай чагыг-биле келир болгаш кандыг-даа чүүлдер бар. Акша-шалыңы база эки, ону почта дамчыштыр алыр чер болган. Чаңгыс-ла берге чүве, демирлерден халбакта-ныр, өйлеп-өйлеп 50-60 метр чедир бедик черлерге багланып алгаш ажилдаар, оозу кончуг. Ындыг-даа болза чоорту өөрени бээрге, коргунчуг-даа эвес-ле чораан. Даг-дүгү фабриказындан аңгыда Барыын-Хемчик районга туттунган чаа эът комбинатының цехтериниң иштики дериг-херекселдерин база кылгаш, ажилдаткаш, хүлээттивис. Эш-өөрүм колдуу орус дылдыг интернационалчы коллектив чүве. Тывалар чамдыкта 10 чеде бээр турдуvus. «Тыва даг-дүгү» комбинатынга чугула херек турган монтаж эргелели болгаш, ажилчынарын-га ясли-сад, бажың айтырыгларын үр манатпайн шийтпирлеп бериптер оозу кончуг эки. Мен аңаа ийи чыл чедип чорааш үш өрээл бажыңныг апарган мен. Бисти, Кызылдың Енисейниң

тевка-биле келген дыка хөй аныяктарны бодунга алгаш, өөредип каан. Оларга Михаил Сундуй-оол, Седип Алдын-оол, Мартаа Монгуш, Чигир-оол Ховалыг, Шой Монгуш, Марина Чигир-оол, Тоя Хертек, Долчуң Ооржак, Деспи Дүктен-оол, Уйнукап Монгуш хамааржыр. Шоодайларны хол-биле долдур тырааш, хүлээди-п турганнар. Бир шоодай даг-дүгүнүн деңизи 50 килден өрү болур. Ол үеде улуг пес шоодайлар турган. Амгы саазын шоодайлар хөй дизе-ле 30 кг кирер болгаш, чиик, дүрген-даа магалыг-дыр. Ынчан Уралдан келген инженерлер Г.Ф. Мананков, Б.М. Качаев, Ф.Ф. Чушняков ине-хендир-биле канчаар даараарындан эгелээш өөредип турган. 1962 чылда даг-дүгү фабриказының улуг сорттук 2-ги ээлчээниң таваан кудуп, бетоннаарын дооскаш, массалыг чазылдырышкын чорудуп эгелээн соонда, даг-дүгү делегейни сонургадып эгелээн.

Ак-довуракчыларның дааның дүгү, курлавыр талазы-

биле делегейде ийиги черде шынар талазы-биле бирги черде деп үнелеткен. 1964 чылдың сентябрь 3-те күчүлүг машиналар кызыл туктарны киискидип-кеш, Тываның бир дугаар дааның дүгүн чүдүргеш, Саян ажып чоруп турда, комбинат директору К. Ковыршин болгаш партия ажылдакчылары байырлал езу-зу-биле үдээннер. Чыл келген тудум комбинат сайзырап, чаа техникалар-биле хандырттынып, электри күчү мөөңү-биле ажылгап эгел бергенивисте, хоочун ажылдакчылар үениң негелдези-ле фабрикага хамаарылгал-кежээки курстарга болгаш Ак-Довурактың даг техникумун-кежээки салбырынга өөрени билин бедидип ап турганнар. Ынчангаш регулировщиктерди начальниктер үнгүлээн.

Комбинаттың хоочуну Михаил Салчакович Сундуй-оол республика мөгези. 1965 чылдың Наадым хүрежинде Онда Сүүр-оол шүүлген, Ак-Довурак хоорайның «Тыва даг-дүгү» комбинатының мөгези Михаил Сундуй-оол үжүүрлөшкөн үшкү-дөрткү черлерни Кара-Кат Ооржак, Дыртыына Ооржак үлөшкеннер деп, Тыва радионуң чалгынынга дамчыдып, «Шын» солунга бижип турган. Ынчан шүүлген мөгез Сүүр-оолду эзер-чүгенниг аарты биле шаңнааш, «Үжүүрлөшкөн мөгез дээш мени, ийи адар 12 дугаар дүүрге боо-биле шаңнаарга, дыка-ла өөрүшкүлүг алган кижил мен. Ынчалза-даа ол өөрүшкүм үр-даа болбаан. Эртенінде бир майор эргелиг шагдаа документи-лерин көргүскеш, соок чепсек, боо-биле улус шаңнаары хоойлуда көрдүмдөөн, силерниң бо шаңнааларның орнунга өске шаңнал бээр бис» дээш хавырып алпарган. Оон бээр 46 чыл эрткенде Ак-Довурак хоорайдан Игорь Ондар Кызылга болган хоочун мөгелерниң хүрежинге ол чедиинкини катаптааны, мөгелер аразында база бир солун төөгү кылдыр арткан. М. Сундуй-оол маңаа кончуг аныяанда Бай-Тайгадан комсомолчу путевка-биле келгеш, даг-дүгү фабриказынга ажилдап эгелээш, чоорту билин бедидип, даг техникумун дооскаш, фабриканың улуг инженериниң оралакчызынга болгаш директорнуң оралакчызынга чедир ажилдап келген удуртукчу талантызы четчир, комбинатының үндөзилекчизи болгаш төөгүге артар хүндүлүг хоочуннарымыс бирээзи-дир.

База бир даргавыс Дүктен-оол Күжүгетович Деспи регулировщиктеп, технологтап, цех начальниктеп, профэвилел даргалап чорду. Ол хөлчөк чазык шырайлыг, кижил-биле хол тутчуп мендидежири болгаш кайы ырактан каттырып келир, шала чингежек, чугаазының чедин-гири кончуг, эрес-шооаа эр-ле болгай. Деспи Күжүгетович —

ХООРАЙЫ – АК-ДОВУРАК

Тыва биле Россияның демнежилгезиниң 100 чылынга

аажылдың хоочуну. Уран
көрүлдөзүнүн иделкейлиг
жончизи болгаш удуртукчу-
чораан. Уран чүүлге салым-
аанынгаларны баштап алгаш,
спублика көрүлделеринге
жиңип, каш-даа катап бир
гаар черни алгаш келгеннер-
болгай. Ырлап, хомустан,
илерге ойнап турда амыр.
офизилел даргазы ындыг бо-
рта чедишкиннер кээп тур-
ын канчаар. Күжүр даргавыс
еке «бурганнай» бергенинге
ка-ла хомудаан бис. Кижж-
экизи артпас дээри шын-
болгу дег.

Чингине даргаларны киж
дын ужу-кыдында көөр
рден башка ховар таваржыр
е Комбинаттың кол инже
и **Дмитрий Михайлович**
ильный ындыг эвес. До
ак-доозундан кортпас, кал
бажы дериде бээрге, каска
гүн ужулгаш, аржыылчыга
биле чодуп-чодуп, дедир
ип каап, улуг үрелишики
үжеге слесарь оолдар-би
хүнээр. Билиг-мергежили
рак, ажилынга бердинген
гаш кайы-даа каятта чеде
ен турар дарга чораан.
р катап дугуржулга езугаар
ат күрүне-биле садыг-саа
га дугайында чугаалажып
е бергеш, Дмитрий Михаил
кыдат дылга чугаалажып,
н-даа кинч оңудурукчулап
ен дээрзин комбинат ди
ору турган Ю.Т. Комаров
адан хурал үезинде дың
бис. Каяа кыдаттап өөрө
алганын айтырамыска,
тка төрүттүнген мен, 16
ыымда Россияга келдим
чораан дээрш Комаров
а каттырып турган чүве
а ажилдап турар өөрлери:
трий Михайлович, чеже
миллионнарга саттынмас.
шын дээрш туржур, биче
лдиг, езулуг коммунист
деп хүндүлээрлер.
р сактып бижиксээр ки
- **Кушкаш-оол Ламасан**
Ооржак. Ол — дээрди эр
г инженер, фабриканың
техингине дыка үр ажил
Кончуг хараысалгалы.
Шимчедикчилер хенер
рели бээрге, аңаа тааржыр
с кезекти частырыг чок
эл чүрааш, кончуг шыырак
токарьга хүлээткеш, боду
немей тайылбырны база
турган. Кушкаш-оол Лама
ичини баштай көргөш, бо
г шыңгыы дарга-дыр деп
п турган мен. Сөөлүнде
р билчип, эдержи бер
исте ол ышкаш. баштак,
кижи чок болган. Улус
ртып, эрткен-барган ужу
р төөгүп турда кайгамчык
Артында бөдүүн, слесарь
рдан улуг ылгал чок, ооң
кылдыр кеттинген гал
г, шляпалыг чаяңайнып
нын-даа көрбээн мен.

за бир кончуг солун, кат-
искудер кижн — механик
г-оол Кара-Салович Сү-
ве.Оон өөнүн ишти Ак-

Довурак хоорайның 1 дугаар
школазының физика-математи-
ка башкызы, РФ-тиң алдарлыг
башкызы Л.И. Сүге ол. Ка-
ра-Салович боду база башкы
эртемниг. Бай-Тайга райондан
келген киж. Чамдыкта ажил
шагы төнө бергенде, албан
кылыр апаар үрелишкиннер
болганчок таваржы бээр. Ам-
канчаар, арттырып алгаш, ынак-
шылдың чажыт тоожуларын
хөөрөп тургаш, доостуруптар
кажар аргалыг-даа киж. Ме-

инженерлер-биле тутчуп база турганын дыңнаан мен. Эр хей, Борис Григорьевич, сээң күзээниң-биле дөмей, бистиң хоорайывыс көдүрлүп сайзырап келир, бичии мана.

Каяа-даа баарга, кандыг-даа ажылды хөөкүй «Электрo Вaся-лa» кылган турар. «Чеже ажылдыг, чеже уаcтoктуг кижи сен?» — дээш улуска бо-лa кээргеттире берген турар электрослесарь Вaся бар. Бы-тырткайдыр орустап, тывалап

оруктары аңныг-меңниг тайга-
таңдылар, балык-байлаңныг
хемнер-хөлдер-ле болгай.
Ол Ак деп хемниң эринде
Алды Ак-Ойга төрүттүнген
болгаш, бир айда оода бир
катап чер хонуп албас болза,
уйгузу келбестей бээр, кор-
гунчуг «аарыглыг» кижиги. Ооң
эми — чүгле арыг агаар, ча-
раш бойдус чурумал ол. Боду-
нуң ажылы ээлчеглиг болгаш,
дүрген-не дыштаныг хүннер
келир болза дээр четтик-

Артем Ламаевич Салчак

— Мен монтажниктер чоруткан соонда РММ дээр фабриканың ийги демир-биле ажилдаар цегинге ажилдай бердим. Аңаа мээң оолдарымдан шала-ла улуг, сыпыгыр карактарлыг, сарыг шырайлыг, демирни дорт, дески кылдыр чонар станокта фрезеровщик ажилдыг оолду сонугаргай берген мен. Ол Кызыл-Даг чурттуг болгаш, чамдыкта хостуг үелеринде чонар-даштан бир-ле дүрүз үндүрген олулар, езулуг-ла шевер киж. Бодунуң кол ажылын делгемчидери-биле чондурар улуг станоктарны база өөренип алган, чай аразында борбайтыр-даа кылыр, кылбас чүвези чок де. Артем Ламаевичиниң ажылынга кызымаа, алыс бүдүжү томаанныг болгаш, белен чүве часпас, хынамчалыын удуртукчулар биле берген. Ынчагаш шаңнал-макталче бо-ла кире бээр аларган киж. «Тыва даг-дүгү» комбинатының 40 чылы оюнда Чазактың дээди шаңналы болур Хүндүлүг атты алды. Бодуңманы көргөш, ажил чок олура албас улустар турар, ол база ындыг деп билген чүвем ажилдаар шкавының чанынга демирлер-биле чүве-ле чыып, кылып турар болган. Ол демирлери анаа эвес, бир уштурда чүс хлеб үнүп турар, от-биле хлеб быжырап кончуг улуг печка «сөөгү» чыып турган болган. Ол печканың чаа хевирже кирген онзагай шынары, хевинде салып каан хлебтер чаңгыс черге чытпас, токтуг мотор күжү-биле долганып турар болгаш, кончуг эки дески быжар. Ынчагаш Артем Ламаевичиниң өг-бүлөзи 1990 чылдарның эгезинден тура хуу ажил-агыйлыг апарган, ам-даа чонну чаагай хлеб-биле хандырып турарлар. Артем ам-даа фабриказынче чаладып, чондурар ажилдарын кылып берип турар.

Хүндүүлүг дыштанылга-
же үнгүжемге чедир ажыл-
дал келген цегимнің дугайында
сактыышкынымны бижип орташ,
рыноктуң берге үелерин шыда-
жып эрткен, фабрикага ынаы-
жын чидирбээн, ам-даа ажылдал
чоруур өөрлеримге узун назынны
болгаш кол-ла чүве — каң дег ка-
дыкшылды күзедим!.

Эдегейнің үүжези, кончук
үнелиг байлак — даг-дүгү Тыва
Республиканың чоргааралы.
Ынчангаш Ак-Довурак хоора-
йывыска аас-кежиивис чечекте-
риниң дазылдары улам быжы-
гып, частып көвүдээр дээрзинге
бүзүрелим улуг. Амдызында тын
быжыында турар дээр хөөн-биле
фабрикавысты чемелевеңер. Эде-
гейниң эдектерин шыва апкан
база бир каът даглар апарган
довурактарывыстан бээр, амгы
демирлерден артык демир ында
дээрзин Комаров даргавыс боду
келгеш, чугаалаан-на болгай, ол
чылдан үччө сайзырал-хөгжүп,
чечектелир үжурлуг.

Анатолий МОНГУШ,
«Тыва даг-дүгү» фабрика-
казының хоочуну.

Даг-дүгү бүдүрүлгезиниң ажылчыннары.

ханик чок болза, боттарының ажилдаар шагын долuzu-биле ажилдал каан улусту тудар эрге бар эвес, дезип чоргулай барып болур-ла болгай. Кара-Салович ол артык шактарны төлеттирип шыдаар. Кол-ла чүве бо оолдарының холдары салдынмас кылдыр чанынга турарымга эки деп чүвени билир.

Борис Григорьевич Устинов чаа, кончуг улуг 16 кыт бөдүүн рудалар цегиниң начальниги турду. Ам РМЦ — дээр демирлер-биле ажилдаар цехтиң начальниги. О цехте фабрикага херек апарган артык кезектерни демирден чондуруп кылыр, каңнап тудуштурбушаан, тудугларга демир-биле «сөөгүн» тургузар материалдарны база аңаа кылыр турган. Борис Григорьевич мынча дээр: «Тыва токарьларының ук-төөгүзү ус-шевер болганындан бе, кончуг шын, шуут-ла канчаар херегил, ынчаар кылыр» деп мактаар. Ак-Довурак хоорайга 25 харлыында келгеш, маңаа өг-бүлө туткан. 4 ажы-төлү шупту маңаа төрүттүнген, ам-даа фабриказындан ынаныжын чидирбейн, ында ажилдап чоруур маадырлыг орус сөөктүг даргаларывыстың бирээзи бо. «Четтирдим, Ак-Довурак!» дээр эки сеткил чок, соңгаар көжүп чоруй баргаш, бир черден ажил тып алгаш, фабриканың чаа артык кезектерин оорлап дажып турган механиктер

чугааланган чоруур, кым-даа
айбылаар болза, чажам дивес
күжүр-ле болгай.

Малчын-оол Сарыглар-ович Агбаан — Красноярскинин өңнүг металлдар институтун дооскан тыва инженерлерниң бирээзи. Мастерлеп, технологтап, ДСК-га (үүрмектеп-сорттаар цех) цех начальниктеп, профэвилел даргалап келди. Профэвилел даргазы дээрге база кончулуг эрге-дужаал чүве. Хоорайның өөредилге черлери, эмнелгелер, культура килдизи, уруглар садтары дээш, харыылаваас чери чок. Ажыы-биле чугаалаарга, бүгү бюджетте организацияларны «Тыва даг-дүгү» комбинаның профэвилели харыылап турду. Малчын-оол Сарыгларович «Тыва даг-дүгү» комбинаны дүшкеш, фабриканы өске инвестторларга бериптерге-даа, 2011 чылда назынының төнчүзүнге чедир маадырлыы-биле ажылдап келген дарга ол ийин. Сарыгларович сеткил-сагыжында даг-дүгү фабриказы катап көдүрлүп кээр дээрзинге бүзүрөп чораан болгаш, ол акша-шалың дээш звес, фабриканы бүдүн-бүрүн арттырып каан болзумза дээш кызып ону камгалап-кадагалап чорааш мөчээң дээр мен.

Константин Дамбыра-
ДСК-ның (үүрмектеп-сорт-
таар цех) бир солун кижизи.
Ооң хостуг үелерин эрттирер

пес. Эштери Костя чокта цех
ээн ышкаш сагындырар дээр,
чүнү-даа кылырда, оозун баш-
тадып үүлө бүдүнгүр, чорук
чогунгур дээр улус-ла болгай.
Ынчангаш «демниг сааскан —
теве тудуп чиир» дишкен соон-
да, ажылын кончуг дүргөн
кылып дооскаш, шакче көрүп
шайлааш, олурупкан соонда
Дамбыраның тайгага аян-чо-
руун сонуургап дыңнап-ла эге-
лээр бис.

Адыгжы Константин оглу Коңганы таныштыра кааптайн. Бо база бүгү назынында даг-дүгү фабриказы-биле кады мен дээр, хүндүлүг дыштанылгеже үнзе-даа, фабриказын кагбаан эштеримниң бирээзи-дир. Ол ам бодунуң ажылының талазы-биле чажыттарны караан шийип-даа алгаш, билир апарган энергетик-ле болгай. Чамдык чалгаа аныктар: «Адыгжы келбес болза көрөм, ажилдавас» дээр деп чугаа база анаа-ла үнүп келбээн-не боор. Оозун бодаарга, ДСК-да электри талазы-биле шыырак билир, кол энергетик ол боор. Фабриканың селекторунга хүнде 10-20 катал ады үнер чугула херек кижиги Адыгжы-ла болгай, А.К.Коңга ам-даа ДСК-ның «чырыы» болуп, дүн-хүн чок ажилдап чоруур хевээр. Хар-назыны алдан ашкан-даа болза база «тайга» чүрөктинг эрес эрлерниң бирээзи кижиги.

Тываның Баштыңы:

«Хөй каът чуртталга бажыңнарының тудуунун хемчээлин өстүрер. Кызылдың экологтук байдалының баксыраар чоруун болдурбас».

(Төнчүзү. Эгези №4
(18431) январь 16, 2014 ч.
«Шында»)

**СӨӨРТҮП ЭККЕП ТУРАР
ЫЯШ, ГАЗ,
ХҮРҮҢ ХӨМҮР-ДАШ АЗЫ
ТУС ЧЕРНИҢ КОКСТАЛГАН
ХӨМҮР-ДАЖЫ?**

Тыва эртемденниң бодалы-биле алырга, бир эвес кижилер тус черниң хөмүр-дажын эвес, а сөөртүп эккеп турар хүрүң хөмүр-дашты одап турган болза, байдал оон-даа дора боор. Оларның составы аңгы-аңгы: тыва хөмүр-дашта углерод хөй, водород эвээш, а сера дыка эвээш. «Бир эвес сера 1 хуудан хөй болза хөмүр-дашта сера хөй, а хүрүң хөмүр-дашта — бо бүдүмел 15 хуу хире — деп, Наталья Санчат тайылбырлаан. — Деңнээр болза, бис аяк иштинде ышкаш бис, а ооң дүвүнде — хоорай. Бир эвес хүрүң хөмүр-даш одаар болзусса, сералыг кислота тынып турар-биле демей бис. Ынчангаш Тывага хүрүң хөмүр-дашты одаарына удур мен».

Хоорайның адаа талазынга ЧЭТ тудары эргежок чугула деп Санчат санап турар. «Хоорайга хуу бажыңнар сектору дыка улуг эвес боор уjurлуг. 200-300 хуу бажыңнар орнунга беш каът 20-30 бажыңнар тудуп алганы дээр. Бажыңнарны каът-каът кылдыр чаагайжыды тудуп, оларны ЧЭТ-ке кожарындан дээр чүве чок — деп, Наталья Санчат санап турар. — ЧЭТ-тиң агаарны хирлендирип турары доктааткан өй-чижектен хөй эвес».

**ХОРАЛЫГ
ХӨМҮР-ДАШТАН —
ОДААР ХӨМҮР-ДАШ**

Кызылдың агаар-бойдузун хирлендирбесиниң ийи аргазын тыва эртемденнер тыпканнар. Бирги арга — энергетиктиг хөмүр-даштан аңгыда, өске-даа продуктулар алыры-биле Каа-Хемниң хөмүр-дажын болбаазырадыры. Хөмүр-дашты эзилдирип болбаазырадырының технологтуг аргазын 1985 чылда ажылдап кылган. Ынчалза-даа ооң чарыгдалдары хөй. Ындыг хөмүр-даштын өртээ, болбаазыратпаан хөмүр-дашка деңнээр, каш катап аар, ынчангаш ону хереглекчилер садып албас. Эртемденнер ажылын уламчылааннар.

Беш кижик составтыг эртемденнер бөлүү 2007 чылда хөмүр-дашты болбаазырадырының ийи технологиязын ажылдап кылган. Бирээзи эң бөдүүн, республиканың хөмүр-даш тывыштарындан хөмүр-даштарны холуп тургаш, ону болбаазырадып, хаптап, хереглекчилерге садары. Ындыг хөмүрнүң өртээ Каа-Хемниң хөмүр-дажының өртээнден шоолуг улуг эвес. Ынчалза-даа ооң шынары бедик — кывары эки, хөөзү эвээш. Хаптап каан болгаш, одаары эптиг. Бөдүүнү-биле чугаалаарга, ол дээрге

Элегес биле Каа-Хем хөмүр-даштарын таарыштыр холуп кааны. Ону суук химиктиг бүдүмелдер-биле холааш, кандыгдаа хевирлиг кылдыр савалап каап болур деп, бөлүктүң удуртукчузу Валерий Котельников тайылбырлап турар.

Ийиги технология — Каа-Хем хөмүр-дажын элээн ханыладыр болбаазырадыры. Ол нарын болгаш хөй акшатөгери чарыгдалдары херек. Ооң түңнелинде бедик шынарлыг одалга хөмүр-дажын бүдүрүп ал болур. Ону үлетпүр бүдүрүлгелери база ажыглаар аргалыг. Амгы үеде бирги, элээн нарын болгаш камналгалыг технология-биле кылган шенелде одалга хөмүр-дажы хөй эвес бар. «Наноразмерниң хөмүр-дажын (коксту) тыварының аргазы болгаш ону ажылдап кылганы» эртем ажылы эртем болгаш техника адырынга 2007 чылда Тываның Чазааның Даргазының шаңналының лауреады болган. 2010 чылда Тываның биче инновациялыг бүдүрүлгелериниң конкурзунга тыва эртемденнер Чазак Даргазының грантызын ойнап алганнар. Ол ышкаш ТИ-КОПР-ниң шинчилекчилериниң ажылы Сибирь федералдыг округтун «ГЕО-Сибирь» деп улуг конкурстун алдын болгаш мөңгүн медальдары-биле демдеглеттинген.

**КЫЗЫЛДЫҢ
ТӨЛЭЭЛЕКЧИЛЕР
ХУРАЛЫНГА САНАЛДАРНЫ
ХҮЛЭЭП АЛГАН**

Кызылдың кышкы экологтук айтырыгларын шийтпирлээриниң нормативтиг аргаларын эртемденнер болгаш аңаа сонуургалдыг шупту талалар-биле Кызылдың Төлээлекчилер хуралының депутаттары январьда херек кырында чугаалажып көөр.

Боттарының саналдарын кызылчылар qorhural@mail.ru почтаже азы 20571 телефон/факсче чорудуп болурлар. Интернетти иденкейлиг ажыглап турар, «идеялар шыгжамыры» start17.ru телевилелдин киржикчилериниң саналдарын болгаш бодалдарын кичээнге алыр.

**ГАЗ-БИЛЕ ОДААРЫ —
КЕЛИР ҮЕНИИ (ARCHIBUILD)**

Кышкы одалга сезонунда Кызыл хоорайның хөмүр-даш хөөзү-биле хирленирин чүглелестин ЧЭТ-ке газ-биле одаарын шингээдип алыры-биле эвээжидип болур. Хамыктың мурнунда, чоокку девискээрлерде газ компанияларындан хоолайларны шөйүп эккээр, а Газүлетпүр эргелели-биле туда дугуржуп алыр. Ынчан бистин хоорайывыстың дээр арыг алаар. Ынчан хамаатыларның хууда бажыңнарының одалгазының дугайында база бодаар херек. Бо айтырыгның нарын талаларын бижээн техниктиг регламентини ажылдап кылыры хоойлу-дүрүм деңнелинге

албадаптар. Чурттакчы чоннун бажыңнарынга газ суугуларын тургузарының аргаларын өөренип көөр. Агаарны арыглаарынга янзы-бүрү шүүрлерин ажыглаар. Эде дерининге чөпшээрэжип турарларга акша-хөрөңги дузазын чедирер. Канчаарга-даа газ-биле келир үеде одаар алаар.

Газ-биле одаарының күчүзүнге хат күжү-биле ажылдаар электростанцияларның күчүзүн немеп болур, хат дээрге бисте четчир болгай. Хүн чыры-биле ажылдаар электростанциялар-

чок болгай, ынчангаш ону боттандыраары үр болгаш чарыгдалы хөй. Ынчангаш, мээң көрүжүм-биле алырга, бирээде, Тываның төп кожууннарынга арыглаар шүүрлерни албан тургузарының дугайында ТР-ниң хоойлузун ажылдап кылыр, ийиде, РФ-те шүүрлер бүдүрүп турар компанияларны дилеп тывар, үште, хууда бажыңнарның шүүрлерин бүдүрерин чагыыр, оларны септеп ал болуру албан (азы шүүрлерни чагыыр, садар болгаш тургузар, септээр компанияның төлээ черин

биле садып албас деп дыр мен, үстүнде бижышкаш, 50 рубльдин үн кирип каар-даа болза шүүрлерни дилеп, садгузуп шүүдээриниң орну рубль үндүрүгнү төлөп дээр.

Ынчангаш ыш хоолаының шүүрлерин белеткеп дээр-ле:

— Ол шүүрлерни садар тускай компаниялар лап (хөйүнү чалааны-ла — өмээржилге бар боор уламы-биле өртөктер чышүүрлерни чагыдып, ресканың девискээринге садга тус черниң сайгарлыгын хаара тудар. Ооң схайгаараар, ол-ла-дыр-л сегментиге тергидел тур дээш.

— Шүүрлерни тургузарларны белеткээр.

— Үндүрүгнү кириер. Торгаал дээр байн канчаар. Торгаары дагаанныг боор. Торга кириген чылдагаанын табырлаары кадык камгалал айтыры алаар. Боттары печкаларындан хөй хөөүрүп, хоорайның чурттакчырының (боттарының база) дыын баксырадып турар янзылыг. Хөө тынары кады элээн хоралыг, олар хооының чурттакчыларының элерин үрөп турар, чижээлээр оларның долгандыр хүрээл эргелерин (РФ-тиң Конституцияының 41 болгаш 42 чүүри). Торгаалды кириеринге кол чылдагаан боор. Торгадың баштайгы түңү 500 рубль боор болза эки. Үш ай эртенде, 800 рубль алаар дээш чоту көдүрер, шүүрлүг боору гелде апаргыже чедир (чыл эртери чугаажок).

— Чонга дыңнадыры-биле медээни МИЧ-ге каш катап үндер.

— Шүүрлери бар ак сеткидиг хамаатылар торгаалдар төлөвес.

— Торгаалдардан киреакша-төгерики чединмес өгбөлелерге, кадыының байдалы биле ону садып ап шыдаа кижилерге шүүрлер садып боттинге чарыгдар.

— Күрүнениң шупту бюджет организацияларынга шүүрлерни тургузуп алырын дагзыр.

— Хөмүр-даш өрттедип турар ЧЭТ дээш, өске-даа юрдиктиг кижилер база шүүрлерни тургузуп алзыннар.

— Шүүрнүң өртээ улуг эвээр болур уjurлуг.

Үстүнде бижээн чүүлдер боттандырыптар-даа болза, Кызыл кара хөө булут-биле үр-шыптына берген турар, чоннун шимчеп үнери та кандыг. Ынчалза-даа кажан-на-бир кыжысылдыгы арыг дээрни көрбоор мен деп идегээр-дир мен.

Кызыл хоорайны
Төлээлекчилер хура

ны база чамдык черлерге тургузуп болур, аяк хүннер бисте хөй, кыш дүжөргө-ле бүгү девискээр караңгылап каар соңгу чүк ышкаш эвес.

Бир эвес инвестор тыптыр болза, биче ГЭС-ти тударының дугайында база боданып болур, суг курлавырларының күчүзү кончуг улуг.

**ЧЫЛЫДАРЫНГА
ЭЛЕКТРИНИ АЖЫГЛААРЫН
ЧӨПШЭЭРЭЭР (КМН)**

Хууда бажыңнарның элериңге электри суугуларын ажыглаарын чөпшээрээр (кончуг ажыктыг автоматчылкан электри суугулары бар), чижээлээр, бир эвес чаңгыс бажың хонукта 5 кочал хөмүр-дашты одап турган болза, автоматчылкан электрилиг суугуну ажыглаарга, хөмүр-дашты ажыглаары 1-2 кочалга чедир кызырлыр. Ынчангаш хөөнүң агаарны хирлендирери 75 хуу эвээжээр, агаар элээн арыг алаар.

**ХООЛАЙЛАРНЫҢ ХӨӨ
АРЫГЛААР ШҮҮРЛЕРИ**

Аяс Монгуш: «Мээң көрүжүм-биле алыр болза, бо айтырыгны хоолайларга хөө арыглаар шүүрлерни тургузар арга-биле шийтпирлеп болур. Газ-биле одалга айтырыын шийтпирлептер деп маңаа демдегледип турдулар, а газ бисте

Кызылга ажыдар), дөртте, күрүнеден акша-хөрөңги дузазы-биле садарын болгаш тургузарын эгелээр».

ХӨӨ ҮНДҮРҮҮН КИРИЕР

Валерий Иргит: «Печка одалгазын ажыглааны дээш хөө үндүрүүн кириер. Үндүрүг улуг эвес болур уjurлуг, айда 50 рубль хире. Шүүрлерни болгаш газ-биле одалганы ажыглап турар бажыңнарны үндүрүгден хостаар. Бир талазында хоорайга эки экологтук байдалды тургузар деп турарларны деткиривис ол, өске талазында — бюджетке немелде акша кириеривис ол.

**ЭҢ БӨДҮҮНҮ — ХӨМҮР-
ДАШТЫ СОРТТААРЫ**

Анатолий: «Чон, бөдүүн, чарыгдал чок оруктап чоруур херек. Хөмүр-дашты сорттаар херек. Хоюг, үрмек хөмүр-дашты — Кызылдың ЧЭТ-че, ында камгалал шүүрлер бар. Улуг хөмүр-дашты — хуу бажыңнарга — ындыг хөмүр-даштын кывары эки, хөөзү эвээш».

**ЫШ ХООЛАЙЛАРЫНЫҢ
ШҮҮРЛЕРИН БЕЛЕТКЕП
БЭЭР (SMOOTHBUTROUQH)**

Ыш хоолайларынга арыглаар шүүрлерни туда тургузары — шынап-ла, эң эки арга. Шүүрлерни чон эки туразы-

Байыр чедиришкншпери

Бистин хүндүлүг, ынак ачавыс, честевис, күдээвис, ынак уйнуунуң кырган-ачазы, Өвүр-Чуруунуң Чаа-Суур ортумак школазының директору **Дмитрий Владимирович ШАРЫЙ** 20-де 50 харлаан. Юбилейин таварыштыр быжыг кадыкшылды, ажил-юкинге эдишкншпери, аас-кежикти, хей-ады бедик, тура-сорукут боол, хей чылдарда бистин-ке өөрүшкү-маңайлыг чурттаарын күзеп йөрээдивис.

Чүстүн чартып бежен арты ажып келдин,
Чүрээ чалыы, омак-хөглүг ам-даа хевээр,
Ажыл-ишке тура-соруун бедик болуп,
Аас-кежик сени ойбайн бүргөп чорзун!
Орлан, эрес, омак-хөглүг

Оолдарың кижизидип өстүрдүң.
Аажок чараш кадайыңның чанынга
Ада кижы буянын ам-даа эдиле.
**Өөнүң ишти, оолдары, кенээттери,
чуржааттары, каты, кат-иезинден.**

Хандагайты оглу-дур мен

Аткан дагның хаяаларын баштай уткуур,
Арты-ишти тайгалардан көжүп келир,
Ак-көк дээр аяс турда булуттары
Аажызы чаараң айт дег, мөөп турар.
Шара чашта төк кээп дүшкөн өдзөмөйге
Чаял кааны авам хөөкүй чингеп божаан.
Попук идим сөөртүп алган, чучак тоннуг
Баскан изим соргаа арткан чуртум Өвүр.
Төрөл санал чуртун ээлзэн өгбелерим
Төнүзү чок оруктарын улай баскан,
Ада-ие ханы дамчаан чаңгыс ханныг
Ажы-төлү өдөктерин ээлеп чор бис.
Угаан-медел сайзыралы аңгы-даа бол,
Ужур-чөптүг сагылдарын хажытпайн,
Улуг-үлө бүдүржүрде чаңгыс демниг
Улуг-бичи салгалдары катчып келир.
Аажы-чаңын чаңгыс хепке куткан эвес,
Амыдырал шылгалтарга көстүп келир,
Амгы шагда аравыста кады чурттаан
Алдар-аттың кандызын-даа

Өргээ өглер ээлеп каастаан кыстар безин
Өвүр чуртун алдаржыдып

шүглүп турлар
Айдаш Монгуш, Лориса Ооржак—
кыстарывыс
Алдар-ады Тыва чурттан дашкаар
тараан.

Кандыг-ла-бир найыр болган
төптүг черге
Кожа чурттан калга, дөрбөт төрөл чоннуг
Калбак чарны черге дүшпээн
мөге оолдар
Кажанда-даа шүглүп көрбээн
чуртум Өвүр.

Турза — узун, «Начын» мөге хавыялыг
Дунмалары Алексейи, Андрейи,
Делегейде алдар-ады дыргын тарал,
Тыва чуртун алдаржыдып шүглүп турлар.
Ада-өгбе ызыгуурлуг мөге оолдар
Арзылан, Чаан, Начыннар боол

шүглүп турлар.
Төрөл чонум, төрзэн чурту Өвүрүмнүң
Төөгүзүн алдаржыдып ырлап чоруур
Төрзэн чуртум Хандагайтым оглу-дур
мен.

Сарыг-оол САНЧЫ.

Извещение

В администрацию муниципального района «Бай-Тайгинский кожуун Республики Тыва» получено заявление от гражданина **Маннай Владислав Сергеевича** о предоставлении в аренду земельного участка из земель населенных пунктов для индивидуального жилищного строительства с общей площадью 1465,00 кв. м., расположенного по адресу: Республика Тыва, Бай-Тайгинский район, с. Бай-Тал, ул. Дружба д. 68а.

В рамках действующего законодательства администрация муниципального района «Бай-Тайгинский кожуун Республики Тыва» в течение 30 дней со дня опубликования данной информации принимает письменные возражения по данному заявлению по адресу: Республика Тыва, Бай-Тайгинский кожуун, с. Тээли, ул. Комсомольская, д. 19, каб. № 222.

И. о. начальника отдела экономического развития и по земельно-имущественным отношениям Чошкак К.Д.

Меховая королева

23 января в ДК п.Тээли.
25 января в ДК с. Кызыл-калык.
27 января в ДК с. Хайдагайты
и 29 января в ДК г. Чадан.

ЯРМАРКА меховых изделий

Путрия, норка, мутона
ушковики, головные уборы
полный выбор осенних курточек от производителя!

РАССРОЧКА И КРЕДИТ

от 340 Альфа-Банк (800) 1122 от 03.01.93

Тыва Республиканың Информатизация болгаш харылзаа яамызы
ылгаш Роскомхайгааралдың Енисей эргелелин Кызыл хоорайда
вискээр килдизи харылзаа адырының хоочуну, Тыва АССР-ниң
дүрүлге-техниктиг харылзаа эргелелингиң электри-харылзаа алба-
ның начальниги, Кызыл хоорайның телефон-телеграф харылзаа-
ның баштайгы начальниги, «РСФСР-ниң харылзаа мастери» деп
тың эдилекчизи

Юрий Өктөк-оолович
САРЫГЛАРНЫҢ

элекке мөчээни-биле холбаштыр ханы кажыыдалын төрелдеринге
ылгаш чоок кижилеринге идергейлеп тур.

Юрий Өктөк-ооловичиниң дугайында чырыткылыг тураскаал бис-
чүрөктеривиске кезээде артар.

Регионар аразында делгелге компаниязы

«Меридиан»

Ярмарка

Чонувустун
кичээнгеийинге!

Мутов, норка

кежинден дараан

товнар, бөрттерниң

чаа хевирлерин

делгеп, садып тур.

Банк дамчыштыр

чээлиге садып ап

болур.

21 января в ДК им Олега Намдараа п. Кызыл-Мажалык, ул. Хомушку Василия 82.
22 января в Дворец культуры г. Ак-Довурак, ул. Центральная 5.
23, 24 января в Дом культуры п. Сарыг-Сеп, ул. Енисейская 145,

Өөм ээзи чораан, эргим, ынак эжим Ужар-оол Шулуевич КОМБУНУҢ чырык адынга
тураскаадып бижидим.

ЧАҢГЫСКЛАССЧЫМ

Имир дүжүп, дээрде ай чырып турда
Чаңгысклассчым болчаг черже чалаан чүве.

Чажам дивейн сээң соондан чоруй бардым,
Салымымны сээң-биле баглап алдым.

Сылдыстыгда сээң-биле туттунупкаш,
Салгын-сырын аайы-биле чоруттувус.

Борбак, чараш, кылагар ай дээрдиве
Боду биске сүме кадып айтып турган.

Чаңгыс класска өөренип өзүп келгеш,
Чаңгысклассчым эргим кижим болу бердин.

Чаңгыс-даа хүн сени көрбейн шыдаас мен,
Чүлдү-чүрээм кыянадыр ажый бээр-дир.

Салымывыс доңнап алгаш уя тудуп,
Саарыгга болчаг кылып чордувус чоп.

Көктүг-шыктыг Хендергеге чоргаарланып,
Арыг-чаагай ынакшылды туттувус чоп.

Ада-ие ынакшылга шаптык катпайн,
Аай-дедир кудалажып чугаалашкаш,

Уруглары бисти дээштиң өрү тейлеп,
Чуртталганың улуг оруун ажыдып каан.

Каш чылдар эрте бээрге оолдарлыг бооп,
Кайгамчыктыг чуртталганы чурттадывыс.

Куда-дой-даа эрттирбейн сүмележип,
Аас-кежик бисти ойбайн кады чорду.

Аравыста мөге-мөге оолдарлыг бооп,
Арат-чоннуг, эштиг-өөрлүг чурттап чор бис.

Төрзэн ынак Хендергевис бисти чаптап,
Төөгүге ынчалдыр-ла арткан боор бис.

Чуртталгамның деткичизи, даянгыжы,
Оолдарымның сүмелекчи, айтыкчызы

Омак, хөглүг чуртталгамның чечээ болган
Чаңгысклассчым — ынакшылым, өшпес одум.

Бир-ле чайын канчаары ол халап болган,
Ынакшылым, чаңгысклассчым аарый берген,

Ыглаар дээрге карак чажы төнүп калган,
Бажыңывыс ээнзиреп өскүссүрзэн.

Ынак эжим ынчалдыр-ла оңгарылбаан,
Хөөр черде бистен чарлып чыдып алган.

Каткы даажы моон соңгаар дыңчалбастаан,
Кажанда-даа биске келбес хомуданчыын.

Аарый бергеш, кажанда-даа ажынмадың,
Артык сөстөр, анчыг сөстөр сөглөведиң,

Аар-берге хилинчектиг аарыг сени
Алгаш баар деп кажанда-даа бодавадым.

Кежээ дүжүп айдың дээрде сылдыстардан
Эжим сени болганчок-ла дилей бээр мен.

Ырлап чораан ырларыңны сактып келгеш,
Ыым келир, караам чажын чажырбас мен.

Ажыг дус дег, карак чажы чаагым дургаар
Ажыңайнып бадып турда билбейн баар мен.

Эжим сени мындыг солун чуртталгадан
Элекке-ле чорупкан дээш хомудаар мен.

Чаңгысклассчым ынак эжим болу берген,
Чаңгыс салым бисти доңнап каттыштырган.

Кажанда-даа, каяа-даа бол чоруп чорааш,
Кезээ шагда чүгле сеңээ ынак болуп

даңгыраглаайн.

Чаңгысклассчым, эргим кижим, ынчалдыр-ла
Бисти кагаш чоруй барып канчаары ол?

Көктүг-шыктыг Хендергевис ээн ышкаш
Чүгле сени чоктаан ышкаш уяранчыын.

Амыдырал узун оруун чедир билбейн,
Ийи бистиң харылзаавыс үстү берди.

Ынчалза-даа школачы чылдарывыс
Элеп төнмөс таңма болуп артып калыр.

Роланда СОТПА.
Чеду-Хөл, Ак-Тал.

Чөөн-Хемчик кожуунуң чагыргазы Чөөн-Хемчик
Хемчик кожуунуң аът федерациязының президенти,
Тыва Республиканың көдээ ажил-агыйының алдарлыг
ажылдакчызы

Доржу (Шойдак) Биченекевич
МОНГУШТУҢ

хенертен мөчээни-биле чоок кижилеринге,
төрелдеринге ханы кажыыдалды илергейлеп
тур.

Тыва Республиканың аът спортунуң тала-зы-биле
федерация Чөөн-Хемчик кожуунуң аът спортунуң
федерация даргазы

Доржу Биченекевич
МОНГУШТУҢ

элекке мөчээни-биле чоок кижилеринге,
төрелдеринге ханы кажыыдалды илергейлеп
тур.

Аът чылын уткуштур

ШАГАА – БУРУН БАЙЫРЛАЛЫВЫС

2014 чылдың январь 30-ден 31-же эртенгиниң 5 шак 40 минута турда чаа чыл — Аът чылын уткуп, ыдык байырлалывыс Шагааны байырлаар бис. Бистиң Чыраа-Бажы суурнуң чурттакчылары чылдың-на Шагаа байырлалын кым удуртуп, углап-баштап эрттирерин баш бурунгаар тодарадып ап чаңчыккан бис. Бо чылын Монгуш төрөл аймак чаңгыс чер-чурттугларын ойнадып, хөгледип, янзы-бүрү мөөрейлерни организастап, чонун өөртүрүнге белеткенип турар.

Удеп турарывыс чыл Чылан чылы болгай. Ооң кудуруу узун, орааштыг бооп болур, ынчанга-аш оварымчалыг болуру чер-ле артык эвес.

Чыл санаашкынында дириг амытаннарның бирээзи-ле 12 чыл болгаш эргилип кээр азы чаа чыл үнер. Шагааны байырлаар. Шагаа — тыва чоннуң бурун шагдан ыдык байырлалы. Шагаа езу-чаңчылдарның, кижизидилгениң, сагыш-сеткил арыглаашкынының, шажын-чүдүлгениң — Тос Дээринге, Долаан Бурганынга, Айга, Хүнге, оран-таңдызынга чүдүп тейлээриниң байырлалы.

Бистер, тывалар, эрте-бурун шагдан бээр Богда бурганга азы сарыг шажынга болгаш хамнаашкын деп ийи чүдүлгелиг чораан бис. Амга чедир ол езу-чаңчылын чон салбаан, харын-даа ишти-хөңүвүстен, хан-дамырывыстан идегеп, бүзүрээривис улам ханылаан. Тывалар Шагааны он ийи чылдың эргилдезин барымдаалап эрттирип чораан. Оларның чыскаал аайы-биле туружу, ады мындыг: 1.Күске. 2. Инек. 3.Пар. 4.Тоолай. 5.Улу. 6.Чылан. 7.Аът. 8.Хой. 9.Мечи (Сарбашкын). 10.Дагаа. 11.Ыт. 12.Хаван. Кижилер бүрүзү бо чылдарның кайы-бирээзинде төртүтүнген, аңаа хамааржыр болур. Чурагачылар чылдарны азы бойдустан демдектерин «кадыг» база «чымчак» деп ылгал турар. Кадыг чылдарга Күске, Пар, Улу, Аът, Ыт, Сарбашкын чылдары хамааржыр. Чымчак чылдар — Инек, Тоолай, Чылан, Хой, Дагаа, Хаван. Амыдыралдан херек кырында эскерип чоруурга, шынап-ла, ол эскерип херек кырында дүгжүп турар боор-дур.

Январь 30-нүн хүнүн Шагаа бүдүүзүнүн азы бүдүүнүн хүнү дээр. Даарта уткуп алырывыс Шагаа дүнези. Бурун шагдан бээр чаңчыл езугаар ол дүне хондур удувас, ойнап-хөглөп,

шыдыраалап, даалылап, көзер-леп ора хонар ужурулуг. Бүдүүнүн дүнезинде удуваан кижиге ол дүн бир чылды немээр, чыл дургузунда омак-сергек болур. А удуп калган кижилерни үстүү оранда бурган башкылар «өлген» кижилер санынче кирип кааптар дижир. Чырып хонган от, чула өг, өрегеже хайбачыт кирибес, оон чайладыр, камгалакчы болур.

Шагаа эртенинде Хүн чөөн чүктен херелденип үнүп орда, Шагааның саңын өг, өреге, аал-кодан бүрүзү калбак даш кырынга кыпсып салгаш, сүттүг шайын, аыш-чеминиң дээжизин, артыш-шаанаан саңынче өргүп, бурганнарга тейлеп, соңгу чүкче ак сүдүн чажып чалбарыыр. Бажыңыңа, өөнге келгеш, от чаяакчызынче аыш-чеминиң дээжизин өргүп, бурганнар ашкарып-чемгерип, тариаларын номчуур. Бүгү-ле сагыш-сеткилди Шагааже, чаагай күзел-бодалдарже, хүндү-лежилгеже угландыраар.

Хоорай, суурларга Шагаа байырлалын эрттирерде баш бурунгаар белеткенири чугула. Суурларга Шагаа хүнүнде чоннуң оюн-тоглааларын бедик хавак кыры азы тейлерге эрттирери чугула. Улуг-бичии аңаа чуңгулаарыңа, хаактаарыңа, арыг, ак харга кактанарыңа таарымчалыг. Шагаа аыш-чемин белеткээр улуг одага «кошкар баштыг, үш буттук демир ожук» кылып алырын сүмелээр-дир мен. Ол национал байырлалды улам аян кириер, ханы уткалыг болдурар.

Шагаа хүнүнде чалама ыяап-ла турар. Ийи бичии чагылар кадааш, ээрип каан ак чүңнү чагыларга хергеш, ак, сарыг, ак-көк, ногаан өңнерлиг 12 чинге дилиндек пөстериңиң кожа-кожа баглагылаптар. Кижиниң сагыш-сеткили арыг, ак, оруу ак, чорук-херек чогуңгур болурун, үдеп турары чылда бүтпээн ажил-херектер чаа чылда бүдөр болзун дээн уткалыг сүзүглел-дир. Чаламаның адаа-биле харга аңдаштанып, чалбарып эрткеш, кактанар.

Билир силер бе?

Дагыл, чула, колду деп чүл? Дагыл дээрге чула кыпсыр, үс кудар хүлер азы хола сава-дыр. Чула дээрге Шагаа дүнезинде өжүрүп болбас, хондур кыпсыр бурган чырыбы болур. Колду дээрге бурганнар мурнунга чула кыпсыр херексел-дир.

Курайлаары. Шагаа саңы салган черге хөй чон чыылгаш, чалбарып, йөрээл кылгаш, «Йөрээл доктаазын, курай-курай!» деп чалбарыры болур.

Чолукшууру. Улуг-бичии, эр-херэежен бүгү чон Шагаада ужуражып келгеш, амыр-мендизин айтыржып чолукшуур. Бичии кижилер улуг назылыг кижилерге уткужуп келгенде, ийи холунуң адыштарын өрү көрүндүр сунарга, улуг назылыг кижилер ийи холдарының адыштарыңа дегзип мендилежир. Ону чолукшууру дээр. Шаанда амгы ышкаш хол тутчуп мендилешпес турган. «Сол менди-ле-дир бе, аңар, думаа-ханаа өршээлдиге бе, ыт-куш сол-ла-дыр бе, аңар?» — дээш-ле баар. Даңза сунуп таакпылажыр. Шагаада өг, өрегезинче, аал-коданынче чалажып, аалдажыр, белек-селзэн солчур, ойнаар-хөглээр, чир-шоң дүжүп-ле турар боор чүве болгай.

Шагаа чеми. Шагаада херелээр семис иртти азы хойну күзүн кыштага кээп турумчуп алгаш, өзээш, чүмү-биле үүжелеп кааш, Шагаада бузуп, эргизип, шуптузун хайындырар. Чодураалыг чөкпек, анаа чөкпек, ааржы, курут, баскан база шөйгөн быштак дээн ыш-каш ак чемнерин ыяк шыгжааш, манчы-бууза, тараа-далган-биле кады Шагаа байырлалында чиир, аалчыларын ооң-биле хүндүлээр. Чылгы малдың казы биле соктаан чиңге-тарааны холааш, чочак кылып каарга, ындыг амданныг чем-даа чок ийин.

Шагааның саң салган черинге эң улуг назылыг эр кижилер эл кылып, сүзүглел салыр, чер-чурт ээлерин ашкарып-чемгерер, сүзүглээр, курайлаар. Бир эвес бедик черлерге саң салып, от кывыскан болза, херэежен улус ынаар барбас.

Шагаада янзы-бүрү делгелгелер, мөөрейлерни эрттирип, кожа суур, сумулар удур-дедир аалдажып, концерт оюнуг, омак-хөглүг аныктар болгаш хоочуннар демниг байырлаарын чонумга күзеп, улуг «Шын» солуну-вусту дамчыштыр изиг байырымны чедирип ор мен.

Тываларның тыны тудуш
Сүзүглели чогум чүдел?
Тыва кижилер чоргааралы
Чүлдү-чүрээ, ыдыы кайдал?
Дагылгалыг тайгазында,
Дагылгалыг овазында,
Авыралдыг аржаанында.
Сагызын дег хумагалыг
Чаңчылдарда, ужуруларда,
Бурун шагның Шагаазының
Буян өргээн шажынында.

Оолак КАРА-САЛ.

Чыраа-Бажы суур. Чөөн-Хемчик кожуну.

Сарыглар Маскыровна КУДАЖЫ

Тываның көскү хөй-ниити ажилдакчызы, хөй чылдарда СЭКП Кызыл хоорай комитетиниң ийиги секретары чораан, күш-ажылдың хоочуну, кайгамчык өндүр, чаагай угаан сарыылдыг Сарыглар Маскыровна Кудажы 2014 чылдың январь 18-те 83 харлыында амызы хураалып, айны, хүннү көрбес болуп, бо өртемчейден чарлып чоруткан.

Сарыглар Маскыровна Кудажы 1930 чылдың октябрь 18-те Барыын-Хемчик кожунунун Хөнде-лең сумузуңа ус-шевер дарган Сарыглар Арзаа оглу Маскырның өг-бүлелинче төртүтүнген. Сарыглар Маскыр арбан, сумузу-нун улуг-бичии улус-чонунга үжүк-бижик өөредип, арбан, суму даргазынга соңгуттуруп, бодунун үезиниң депшилгелиг, хөй-ниитичи кижилериниң бирээзи чораан.

Кызылдың башкы училищезин чедиишкенин дооскан соонда С.М. Кудажы бодунун күш-ажылчы намдарының кокпа оруун Бай-Тайга кожундан изеп эгелзэн. Ооң соонда Кызылдың башкы институтун, дараазында Кызылдың күрүнениң педагогика институтун, элзэн каш чылдар эрткенде, Новосибирск хоорайга партияның дээди школазының эки өөредилгелиг, сагылга-чурумнуг, идеп-кейлиг хөй-ниитичи, быжыг туруштуг, тергийн деп үнеле-дип турган сургуулдарының бирээзи болур.

Сарыглар Маскыровнаның ол бедик сорукут мезү-шынарлары ооң улам ыңай депшип ажилдаарыңа салдары чедирген. Ол Тываның ном үндүрер черинге корректорлап, редакторлап, кол редакторлап чораан. Амдыгаа дээр ук албан чериниң төөгүзүнде ону директорлап чораан кара чаңгыс херэежен кижилер болган.

С.М. Кудажыны бодунга болгаш эш-өөрүңге шыңгыы негелделиг удуртукчу деп үнелээш, СЭКП Тыва обкомунун бирги секретары С.К. Тока деткип, нам ажылыңче депшиткен. Чээрби ажыг чылдар иштинде СЭКП Кызыл хоорай комитетиниң ийиги секретары болуп ажилдап келген. Ол Кызыл хоорайның күүсекчи комитетиниң кежигүнүңе, хоорайның улус депутатынга хөй удаа сонгудуп, улус-чонунун амыдырал-чуртталгазынга таваржып келгилээр нарын,

берге айтырыгларын чөп-биле шийтпирлежип, хоораның социал-экономикалык культурулу сайзыралыңа үлүг-хуузу кириген.

С.М. Кудажы — СССР-ниң Журналистер эвилениниң кежигүнү, күш-ажылды СЭКП-ниң, парлалган Тывага херэеженнер шичээшкениниң хоочуну. Москва, Пенза, Владивосток хоорайларга, Эвенк национал округка болгаш оон-дөске регионнарда дуржул солчуп, амыр-дыш чок ажы ижинге чаа-чаа чүүлдер аргаларны ажылдап турган. Ооң үрө-түңүлдиг, кызымак-ажыл-ижин хөй шаңнал-малдар херечилеп турар.

Сарыглар Маскыровна — Тываның улустун чогаалчызы Кызыл-Эник Кыргызович Кудажының идегелдиги, ажы-төлүнүн авыралдыг иези, ачы-чичилериниң хүндүткелдиг кырган-авазы Чогаадыкчы ажил-ишке бердинген кижилер болгаш Тываның эң-не чечен-мерген салым-чаяаны оолдарының бирээзи — эргим кижизиниң чаа бодараан чогаалдарының баштайгы номчукчу, парлакчызы, дуржулгалык редактору, критиги-даа болуп чораан.

Кудажыларның уруу Светлана — пианист-хөгжүмчү, бедик мергежилдиг башкы болуп, россияжи, кыдат, малайзий болгаш сингалур чаштарны хөгжүмге өөрөткен, Россия Федерациязының өөредилгезиниң тергийн, күш-ажылдың хоочуну, төлөптиг ие, авыралдыг кырган-ава болган.

Сарыглар Маскыровнаның уруунун уруу Инесса Савыр — хирург эмчи, оон өөнүн ээзи Саян Салчакович — Турцияга болгаш Москвага ийи дээди эртем чедип алган сайгарлыкчы. Олар ийи кыстыг.

Кудажылар төрелиниң уруу, филология эртемнериниң кандидаты, Тыва Кунуң доцентизи Е.Т. Бадма Мөңгени уруунга эштер кижизидип өстүрүп каан.

Сарыглар Маскыровна Кудажының ажил-ишчи улус чонун хүндүлөп, хүлээнген ажылыңа бүрүнү-биле бердинип чораан удуртукчу салым-чаяаны, төлөптиг мезү-бүдүжү, шевергин овуру бистиң чүректеривиске кезээ мөңгөде чырып артар.

Бөлүк эштер.

«ШЫН»

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Информатизация болгаш харылзаа яамызы.

Кол редактор
И.М. ДАМБА-ХУУРАК.

Индекс 667000. Кызыл хоорай,
Красноармейская, 100.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: кол редактор—2-01-35, редакторнун дузалакчызы — 2-30-69, редакторнун оралакчызы — 2-19-87, бухгалтерия — 2-18-10.

КИЛДИСТЕР: Нийтилер-политиктиг килдиз—2-17-91, 2-17-05. Экономика килдиз — 2-40-77. Социал камгалап болгаш хөй-ниити амыдырал килдиз — 2-03-88. Очулга килдиз — 2-03-87. Реклама, чарлал килдиз — 2-18-10, сот.тел.: 8-923-383-78-88. Тел/факс (394-22) 2-30-69.

Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар. Неделяда үш катал үнер. Хемчээли парлаан 4 ама. Тираж 7526. Чагыг 6. Номерни парлалгаже дужааганы: график езугаар — 21.00, херек кырында — 18.00.

Расч. счет № 40603810900004000277 Корр.счет № 30101810500000000735 БИК 049304735 ИНН 1701008465 КПП 170101001

ОАО АБ «Народный Банк Республики Тыва» г. Кызыл.

Харылзаа, информация технологиялары болгаш массалыг коммуникациялар биле эргелели «Шын» солуну 2012 чылдың декабрь 3-те бүрүткээн. Херечилел дугаары — ПИ № ТУ17-00068. Индекс 11530, 31730.

«Тываполиграф» ААН-ге парлаан. (Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко, 1). Туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттыг саннары болгаш өске-даа фактылардыңнадылары дээш авторлар боттары харыылаар.